

بررسی تثبیت خاک با استفاده از سیمان و خاکستر پسته برنج و کاهش اثرات مخرب محیط زیستی

میثم سلیم زاده شوئیلی✉

۱- استادیار، گروه مهندسی عمران، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه گیلان، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	با توجه به ضرورت استفاده از مصالح تجدیدپذیر و دوستدار محیط زیست، این پژوهش به بررسی جامع خاکستر پسته برنج به عنوان یک جایگزین پایدار برای سیمان پرداخته است. انتخاب این ماده به دلیل ویژگی های منحصر به فردی از جمله فعالیت پوزولانی بالا، فراوانی و دسترسی آسان در منطقه، هزینه تولید پایین و مزایای محیط زیستی بوده است. در این مطالعه، پس از مروری بر تاریخچه و مبانی تثبیت خاک، فرآیند تولید و عمل آوری خاکستر پسته برنج در دمای کنترل شده مورد بررسی قرار گرفته است. مشخصات شیمیایی و مورفولوژیکی این ماده با استفاده از روش های پیشرفته آزمایشگاهی از جمله پراش اشعه ایکس (XRD) و میکروسکوپ الکترونی روبشی (SEM) ارزیابی شده است. نتایج تحقیق نشان می دهد که جایگزینی ۲۰ تا ۳۰ درصدی سیمان با خاکستر پسته برنج موجب دستیابی به مقاومت فشاری در حدود ۹۰ تا ۹۵ درصد نمونه های شاهد می شود. همچنین، استفاده از این ماده به عنوان یک پوزولان طبیعی علاوه بر بهبود مشخصات ژئوتکنیکی خاک شامل افزایش مقاومت برشی و کاهش پتانسیل تورم، منجر به کاهش ۴۰ تا ۴۵ درصدی مصرف سیمان و در نتیجه کاهش انتشار گازهای گلخانه ای به میزان تقریبی ۰/۵ تن دی اکسید کربن به ازای هر تن سیمان جایگزین شده می شود. از منظر زیست محیطی، به کارگیری این ماده نه تنها مشکل دفع پسماندهای کشاورزی را حل می کند، بلکه گامی مؤثر در جهت توسعه پایدار و حفظ منابع طبیعی محسوب می شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۸	
دسترسی آنلاین: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵	
کلید واژه ها: تثبیت، بهسازی، پوزولان، خاکستر پسته برنج	

Investigation of soil stabilization using cement and rice husk ash and the reduction of destructive environmental impacts

Maysam Salimzadeh shooiili^{1✉}

1- Assistant Professor, Department of Civil Engineering, Faculty of Engineering, University of Guilan, Iran

Article Info	Abstract
Article type: Research Article	Given the necessity of using renewable and environmentally friendly materials, this study provides a comprehensive investigation into rice husk ash (RHA) as a sustainable substitute for cement. RHA was selected due to its unique properties, including high pozzolanic activity, abundant availability, easy accessibility in the region, low production cost, and environmental advantages. In this study, following a review of the history and principles of soil stabilization, the production and curing process of RHA at controlled temperatures was examined. The chemical and morphological characteristics of RHA were assessed using advanced laboratory techniques such as X-ray diffraction (XRD) and scanning electron microscopy (SEM). The findings indicate that replacing 20% to 30% of cement with RHA results in achieving compressive strengths approximately 90% to 95% that of control samples. Moreover, using RHA as a natural pozzolan not only enhances the geotechnical properties of soil—such as increasing shear strength and reducing swelling potential—but also leads to a 40% to 45% reduction in cement consumption. This, in turn, results in an approximate reduction of 0.5 tons of CO₂ emissions per ton of replaced cement. From an environmental standpoint, the application of RHA not only addresses the issue of agricultural waste disposal but also constitutes an effective step toward sustainable development and the preservation of natural resources.
Article history:	
Received: 2024/05/14	
Accepted: 2025/02/06	
Available online: 2025/05/05	
Keywords: Stabilization, Improvement, Pozzolan, Rice Husk Ash	

* Corresponding author E-mail address: m.salimzadehshooiili@guilan.ac.ir

مقدمه

بسیاری از طرح‌های اجرایی ممکن است با کمبود مصالح خاکی مناسب مواجه شود و لذا ضرورت دارد که مصالح موجود، اصلاح شده و افزایش مقاومت یابند. یکی از راه‌های اصلاح خاک، افزودن مواد تقویتی است و از این طریق استفاده از مواد ضعیف و در دسترس میسر شده و از حمل مصالح از دوردست و تحمیل هزینه‌های گزاف جلوگیری می‌شود. از جمله این افزودنی‌ها می‌توان به آهک، سیمان، خاکستر پسته برنج، پوزولان‌ها، میکرو سیلیس، سولفات آلومینیم و خاکستر بادی اشاره کرد. تکنیک تقویت خاک با آهک از دوران باستان متداول بوده است و از سال ۱۹۴۵ اصلاح خاک با آهک شکفته در آمریکا رایج شد (Ingles, 1972). از مهم‌ترین واکنش‌هایی که در اثر افزودنی‌ها به خاک رخ می‌دهد، واکنش پوزولانی می‌باشد. این واکنش که با ایجاد مواد سیمانی باعث افزایش مقاومت برشی خاک می‌شود، بین آهک و آب و مواد سیلیس دار و آلومین دار خاک صورت می‌گیرد که تابع زمان است و در فقدان رطوبت متوقف می‌شود (Mallela, 2004). استفاده از مواد پوزولانی مانند خاکستر بادی، تأثیر مواد افزوده شده (آهک) را بیشتر و تسریع می‌نماید. آهک سبب بهبود خصوصیات رفتاری خاک‌های ریز دانه رس دار مانند تورم، مقاومت برشی، قابلیت جذب آب و مشخصه‌های خمیری (حدود آتربرگ) می‌گردد. البته استفاده از آهک دارای محدودیت‌هایی می‌باشد، افزودن آهک به خاک ممکن است منجر به تأثیرات نامطلوبی ناشی از واکنش‌های مخربی از جمله: کربناسیون، تأثیر سولفات‌ها، تأثیر مواد آلی، تأثیر سولفیدها و نمک طعام گردد. در صورتی که خاک حاوی یون سولفات باشد یا اینکه خاک تثبیت شده در معرض آب سولفات قرار گیرد حضور آهک نه تنها باعث کاهش تورم لایه تثبیت شده نمی‌شود، بلکه نتیجه عکس داده و سبب افزایش تورم و کاهش مقاومت می‌گردد (Sherwood, 1962). این پدیده به علت انجام واکنش‌های شیمیایی بین کانی‌های رس، آهک و سولفات می‌باشد که منجر به تشکیل کانی‌های اترینگات و تاماسایت شده و این کانی‌ها با جذب آب به شدت متورم می‌شوند (Hunter, 1988). خاکستر بادی اصولاً از اکسیدهای سیلیسیم، آلومینیم، آهن و کلسیم تشکیل شده است، میزان کلسیم محلول با اضافه کردن خاکستر بادی زیاد می‌شود و لذا فعالیت پوزولانی افزایش می‌یابد. اضافه کردن خاکستر بادی به صورت قابل توجهی مقدار PH را افزایش می‌دهد. با بالا رفتن PH، سیلیکای خاک از ساختمان ورقه چهار وجهی‌اش و آلومینای خاک از ساختمان ورقه‌ای هشت وجهی‌اش آزاد و انجام واکنش‌های پوزولانی سرعت می‌گیرد (Sezer, 2006, McKennon 1994). خاکستر پسته برنج دارای سیلیس فراوان با سطح مخصوص بالاست که جهت فعال کردن واکنش خاک با آهک بسیار مناسب است. خاکستر پسته برنج باقی مانده حاصل از سوزاندن کنترل شده پسته برنج در دمای ۶۰۰ درجه سانتی‌گراد می‌باشد (Della, 2002) و از پسته برنج تقریباً ۲۰٪ خاکستر تولید می‌شود (Anwar, 2001). خاکستر پسته برنج که به صورت ترکیبی از سیلیکا و آلومینا می‌باشد، در دسته پوزولانها قرار دارد (ASTM-C618-2012a). پسته برنج در کشورهایی مانند چین و هند به فراوانی یافت می‌شود (A N Ramakrishna, 2006). همچنین این مصالح سبک بوده و به علت تراکم کم باعث می‌شود در هوا پراکنده شود. همچنین خاکستر پسته برنج به عنوان مصالحی با درجه پوزولانی و سطح مخصوص بالا (Tashima 2004) می‌تواند به صورت ترکیبی با آهک جهت کاهش میزان سیمان پرتلند به کار برده شود (Sata, 2007. Zhang, 1996).

هدف اصلی در این مقاله، ضمن مطالعه دقیق ادبیات فنی تثبیت جهت بهسازی خاک، به بررسی امکان جایگزین کامل و یا بخشی از سیمان مورد انتظار جهت بهسازی انواع خاک‌ها پرداخته شده است. در این راستا، چگونگی فرآیند تهیه، ساخت، فراوری، درصد مواد تشکیل دهنده شامل مشخصات دقیق خاکستر پسته برنج به کمک آزمایش XRD، رفتار حرارتی پسته برنج و واکنش‌های شیمیایی انجام و شرح داده شده است.

مواد و روش‌ها

تثبیت خاک با آهک

تثبیت خاک با آهک علاوه بر راه‌سازی در سایر پروژه‌های ساختمانی که در آن نیاز به یک بستر مناسب و پایدار و با مقاومت مطلوب است، مورد استفاده قرار می‌گیرد. آهک‌بر خاک‌های آلی و خاک‌های بدون ذرات رسی، تأثیر بسیار کمی دارد. از طرف دیگر آهک بسیار بیشتر از سیمان بر مصالحی چون شن رس دار و ماسه رس دار تأثیر گذار است و مقاومت بسیار بالایی را پس

از تثبیت سبب می شود (Smith, 1986). اصولاً تثبیت خاک با آهک منجر به بهبود بسیاری از پارامترهای ژئوتکنیکی خاک شامل مدول ارتجاعی خاک، مقاومت فشاری و برشی می شود (Little, 1987). چندین روش مختلف جهت طرح مخلوطهای آهکی براساس استانداردهای مختلف از جمله ASHTO و ASTM پیشنهاد شده است (Clough, 1981). طراحی مخلوطهای تثبیت شده با آهک با توجه به نیاز طراح به کمک راههای زیر که منجر به بهبود خاک می گردد قابل انجام می باشد (Little, 1987). از آنجا که افزایش مقاومت خاک تثبیت شده با آهک از جمله مهم ترین تغییرات ایجاد شده در خاک می باشد و در حقیقت این واکنش سبب افزایش مقاومت فشاری تک محوری، مقاومت کششی، مقاومت خمشی و مقاومت CBR می گردد (Clough, 1981).

تثبیت خاک با سیمان

ساخت سیمان در قرن ۱۸ میلادی توسعه زیادی یافت. در این زمان جان اسمیتون متوجه شد که بهترین ملات از مخلوط پوزولان با سنگ آهکی که دارای درصد قابل توجهی از مواد رسی است به دست می آید. بعدها ژوزف اسپدین (Joseph Aspdin)، یک معمار انگلیسی موفق به پیدا کردن روش خاصی از تولید سیمان شد و در سال ۱۸۲۴ میلادی این محصول را ثبت نمود و آن را سیمان پرتلند (Portland Cement) نامید (Ingles, 1972). در مهندسی ژئوتکنیک به چسبیدن ذرات خاک به یکدیگر و ایجاد یک توده چسبنده و با مقاومت بیشتر را سیمانی شدن یا سیمانتاسیون می گویند. سیمانی شدن مصنوعی بیشتر در ماسه ها مورد بررسی قرار گرفته است، به دلیل اینکه مصالح درشت تر، مانند شن و ماسه درشت دانه اغلب خصوصیات ژئوتکنیکی مطلوبی دارند، لذا جهت بهسازی خاک محققین بیشترین توجه را به ماسه و مصالح ریز دانه معطوف داشته اند (Clough, 1981). زمانی که سیمان به خاک اضافه شود واکنش های مختلفی بین خاک و سیمان صورت می پذیرد. که از مهم ترین این واکنش ها، می توان به واکنش جانشینی یون های مثبت و واکنش تجمع-تراکم (Flocculation-Agglomeration) اشاره نمود. که به سرعت پس از تماس ذرات رس با سیمان شروع می شود و باعث بهبود آنی خصوصیات پلاستیک خاک می شود. در تثبیت خاک با سیمان، دو بخش کلسیم دار سیمان یعنی C_2S و C_3S دارای اهمیت به سزایی هستند. این دو بخش با جایگزینی یون های مثبت (تبادل یونی) سبب تجمع ذرات خاک می شوند. مقدار دو ماده C_2S و C_3S در سیمان های پرتلند تیپ ۱ و ۲ در حدود ۷۵٪ کل سیمان است. هرچه اندازه ذرات سیمان ریزتر باشد، هیدراتاسیون بیشتر و برای مدتی طولانی تر، حتی تا سالیانی درازتر، انجام می شود (Bhattacharja, 2003). تشکیل هیدرات سلیکات کلسیم به محض هیدراتاسیون سیمان، باعث افزایش مقاومت می شود. بر پایه نتایج تحلیلی و خصوصیات مکانیکی، فرضیات زیر برای اثر متقابل بین ذرات رس و سیمان پرتلند ارائه شد (Herzog, 1963): هیدرولیز و هیدراتاسیون سیمان فرایند اولیه است و PH آب خالص موجود در ترکیب را افزایش می دهد. در مرحله دوم، خاک رس تجزیه می شود و یون های کلسیم حاصل از هیدراتاسیون سیمان با ذرات رس ترکیب می شوند و آن را مجتمع می کنند. در انتهای این فرآیند ذرات رس با سیمان هیدراته ترکیب می شوند و به یکدیگر می چسبند. به طور خلاصه مرحله اول باعث به وجود آمدن یک دانه بندی مقاوم و متفاوت از دانه بندی اصلی خاک می شود و در مرحله دوم فرآیند ترکیب سیمان و خاک رس، این دانه بندی مجزا به یکدیگر چسبیده و حالتی پایدار و مقاوم را در کل مخلوط به وجود می آورد. (Bhattacharja, 2003) علاوه بر واکنش پوزولانی، کربناتاسیون می تواند در دراز مدت موجب افزایش مقاومت خاک های تثبیت شده با سیمان شود. هنگامی که سیمان در معرض هوا قرار می گیرد، فرآیند آهسته کربناتاسیون و تشکیل محصول سمته شده منجر به افزایش مقاومت در دراز مدت می شود (Geiman, 2005). تفاوت عمده بین دو روش تثبیت خاک با سیمان و آهک، در زمان رسیدن به مقاومت و دمای مورد نیاز است. در بسیاری منابع ذکر شده است که افزایش درصد سیمان به افزایش مقاومت فشاری مخلوط های تثبیت شده با سیمان می انجامد. این افزایش مقاومت در درصد سیمانی حدود ۲۰٪ تقریباً به مقدار ثابتی می رسد، در حالی که در تثبیت خاک با آهک این مقدار در درصد آهک کمتری (حدود ۸٪) اتفاق می افتد (Ingles, 1972). علاوه بر این در تثبیت خاک با آهک، سیلیس مورد نیاز هنگامی که ذرات رس شکسته می شوند تولید می شود، حال آنکه تثبیت

با سیمان، مستقل از خصوصیات خاک می‌باشد و تنها نیاز به مقداری آب جهت شروع فرآیند هیدراتاسیون دارد (Geiman, 2005).

تثبیت با خاکستر بادی

خاکستر بادی خاکستر به‌جا مانده از زغال سنگ پودر شده در کوره می‌باشد. خاکستر بادی یک گرد بسیار ریزدانه است که ترکیبی از سیلیس، آلومینا، اکسید ها و قلیا ها است. دارای طبیعت پوزولانی بوده و می‌تواند با آهک هیدراته واکنش کرده و فرایند سمنتاسیون به وجود آورد. به همین دلیل مخلوط آهک و خاکستر بادی می‌تواند برای پایدار نمودن اساس و زیر اساس جاده‌ها مورد استفاده قرار گیرد. مخلوط خاک-آهک-خاکستر بادی با میزان رطوبت مناسب و تحت شرایط کنترل شده متراکم می‌شود تا یک لایه خاک پایدار به وجود آید.

تثبیت خاک با خاکستر پوسته برنج

با توجه به اینکه سالیانه در جهان حدود ۵۰۰ میلیون تن برنج تولید می‌شود که ۲۰٪ این وزن پوسته آن می‌باشد از درجه اهمیت بالایی برخوردار می‌باشد (Salas, 2009). خاکستر پوسته برنج بالاترین میزان سیلیکا را دارد. پوسته برنج نزدیک به ۲۰٪ سیلیکای غیر متبلور هیدراته دارا می‌باشد که اگر به‌صورت کنترل شده سوزانده شود، سیلیکای غیر متبلور با واکنش‌پذیری بالا تولید می‌گردد (Nair 2008). استفاده از خاکستر پوسته برنج به‌عنوان جایگزین بخشی از سیمان باعث صرفه‌جویی در صنعت می‌شود و با عمل‌آوری مناسب و مصرف بهینه آن ویژگی‌های مقاومتی آن ماده را به میزان قابل توجه‌ای بهبود می‌بخشد (GHORBANI, 2019).

یافته‌های پژوهش

خصوصیات و نحوه عمل‌آوری پوسته شلتوک برنج

در خاکستر حاصل از سوزاندن کنترل شده پوسته برنج، مقدار زیادی سیلیس وجود دارد که با آهک واکنش نشان داده و تشکیل سیلیکات کلسیم هیدراته با خاصیت چسبندگی می‌دهد. جدول ۱ مقدار خاکستر و سیلیس موجود در بعضی از گیاهانی چون پوسته برنج، ساقه برنج و با گاس (ساقه نیشکر) را نشان می‌دهد.

جدول ۱- مقدار خاکستر و سیلیس موجود در بعضی از گیاهان

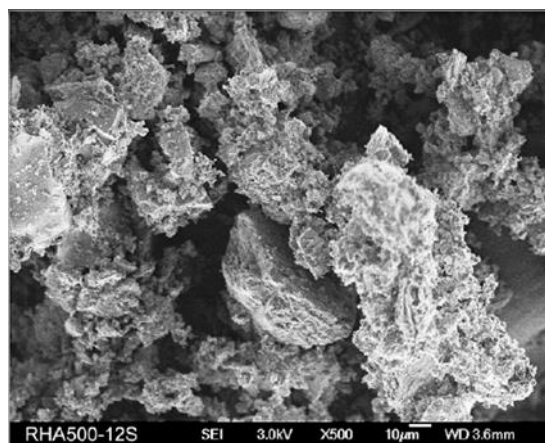
گیاه	بخشی از گیاه	مقدار خاکستر (%)	مقدار سیلیس (%)
گندم	غلاف برگ	۱۰.۴۸	۹۰.۴۶
ذرت	تیغه برگ	۱۲.۱۵	۶۴.۳۲
بامبو	گره (قسمت داخلی)	۱.۴۹	۵۷.۴
با گاس	-	۱۴.۷۱	۷۳.۰۰
آفتابگردان	برگ و ساقه	۱۱.۵۳	۲۵.۳۲
پوسته برنج	-	۲۲.۱۵	۹۳.۰۰
ساقه برنج	-	۱۴.۶۵	۸۲.۰۰

با توجه به جدول ۱ مشاهده می‌شود که از پوسته برنج بیشترین خاکستر تولید می‌شود و سیلیس آن در حدود ۹۳٪ می‌باشد. تقریباً با سوزاندن هر تن پوسته برنج، ۲۰۰ کیلوگرم خاکستر پوسته برنج حاصل می‌شود. بنابراین مشخص است که از پوسته برنج می‌توان به‌عنوان یک زایده کشاورزی با بیشترین توانایی در جهت جایگزینی سیمان استفاده کرد.

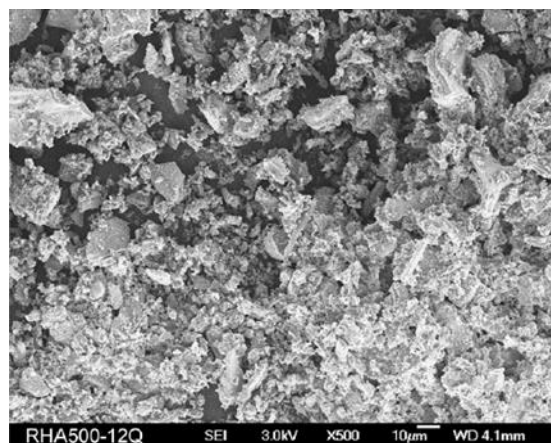
رفتار حرارتی خاکستر پسته برنج

جهت تبدیل پسته برنج به خاکستر در مرحله سوزاندن مواد آلی موجود در آن خارج شده و سیلیس زیادی باقی می‌ماند. با حرارت دادن پسته برنج تا ۱۰۰ درجه سانتی‌گراد کاهش وزنی را که ناشی از تبخیر آب جذب شده‌است را می‌توان مشاهده کرد. در ۳۵۰ درجه سانتی‌گراد مواد فرار پسته برنج خارج شده و افت وزن بیشتری را سبب می‌شود و پسته‌ها شروع به سوختن می‌کنند. از ۴۰۰ تا ۵۰۰ درجه سانتی‌گراد کربن‌های باقی مانده اکسید شده و کاهش وزن زیادتری را به وجود می‌آورد. در این مرحله سیلیس موجود در خاکستر در شکل کریستالی خود باقی می‌ماند. در برخی مواقع در دمای بالای ۶۰۰ درجه سانتی‌گراد ممکن است کوارتز تشکیل شود. چنانچه دما بالاتر رود نخست کریستوبالیت و سپس در دمای بالاتر تریدیمیت تشکیل می‌گردد. فعالیت پوزولانی با افزایش دمای سوختن زیاد می‌شود، که دلیل آن کاهش میزان کربنی است که جایگزین خاکستر پسته برنج شده‌است. با این حال اگر دمای سوزاندن پسته برنج از ۷۵۰ درجه بیشتر شود بلور کریستوبالیت که از فعالیت کمتری نسبت به سیلیس می‌باشد تولید می‌شود. در دمای ۹۰۰ درجه سانتی‌گراد تریدیمیت که شکل دیگری از سیلیس و دارای فعالیت ناچیزی است تولید می‌شود. پراش سنجی پرتو ایکس نمونه‌های خاکستر پسته برنج سوخته شده با در دمای ۴۵۰، ۵۰۰، ۶۰۰ و ۷۰۰ درجه سانتی‌گراد به مدت ۲ ساعت بیان کننده این نکته است که سیلیس موجود در خاکستر در طی فرآیند سوزاندن بعد از خارج شدن مواد کربنی، به صورت غیر بلوری باقی مانده و فاز بلوری کوارتز، کریستوبالیت و تریدیمیت در آن دیده نمی‌شود. نتایج به دست آمده از سوختن پسته برنج در دمای ۸۵۰ درجه سانتی‌گراد به مدت ۲ ساعت نشان می‌دهد که مقدار سیلیس به صورت فاز بلوری کوارتز در می‌آید. همچنین این نتایج نشان می‌دهد که پسته‌های برنجی که در دمای بین ۴۵۰ تا ۷۰۰ درجه سانتی‌گراد سوزانده شود، سیلیس موجود در آن به شکل غیر بلوری باقی می‌ماند. سیلیس به شکل بلوری فعالیت کمتری نسبت به سیلیس غیر بلوری دارد، لذا پسته‌های برنج نباید در دمای ۸۵۰ درجه سانتی‌گراد سوزانده شوند (Feng, 2004).

مقدار سیلیس تولید شده علاوه بر دمای سوختن به طول مدت آن نیز بستگی دارد. مناسب‌ترین زمان برای تولید خاکستر پسته برنج در دمای ۵۰۰ درجه سانتی‌گراد ۲ ساعت می‌باشد، زیرا در زمان‌های بیشتر هیچ‌گونه افت وزنی بیشتری دیده نمی‌شود. از طرفی دیگر با افزایش زمان سوختن که منجر به متلاشی شدن ریزه سوراخ‌های میکرونی موجود در پسته شلتوک برنج می‌شود و در نتیجه با کاهش سطح مخصوص خاکستر پسته برنج که در واکنش پذیری و فعالیت پوزولانی آن نقش مهمی دارد روبه‌رو خواهیم شد، لذا باید از افزایش زمان سوختن پسته برنج اجتناب نمود. بررسی‌ها نشان می‌دهد که نحوه خنک کردن خاکستر پسته برنج در میزان فعالیت پوزولانی تأثیر زیادی دارد، نایر و همکاران (Nair 2008) تحقیقاتی را روی خاکستر پسته برنج در دماهای مختلف (۵۰۰ و ۷۰۰ و ۹۰۰) و زمان‌های مختلف سوزاندن (۱۵ دقیقه، ۶ ساعت، ۱۲ ساعت و ۲۴ ساعت) و شرایط مختلف خنک شدن کند و تند انجام دادند. سپس تأثیر شرایط مختلف سوزاندن را از طریق اندازه‌گیری تغییرات هدایت الکتریکی بر روی میزان فعالیت پوزولانی خاکستر پسته برنج اندازه‌گیری کردند. با این صورت که ابتدا میزان هدایت الکتریکی ۲۰۰ میلی‌لیتر محلول آهک اشباع در دمای ۴۰ درجه سانتی‌گراد تعیین شد. سپس ۵ گرم به محلول اضافه و پس از گذشت زمان میزان معین هدایت الکتریکی آن مجدداً اندازه‌گیری شد. تفاوت این دو مقدار به عنوان تغییرات هدایت الکتریکی گزارش گردید. این روش که روشی سریع جهت تعیین میزان فعالیت پوزولانی می‌باشد بر این اصل استوار گردیده که میزان هدایت الکتریکی محلول آب و آهک به میزان یون‌های Ca و OH وابسته بوده و کاهش میزان یون‌های مذکور در اثر فعل و انفعالات شیمیایی با آهک منجر به کاهش هدایت الکتریکی محلول خواهد شد. عکس‌برداری توسط میکروسکوپ الکترونی (SEM) از ذرات خاکستر پسته برنج سوخته شده در دمای ۵۰۰ درجه سانتی‌گراد و به مدت ۱۲ ساعت تحت شرایط مختلف خنک شدن نشان می‌دهد که خنک شدن تدریجی موجب افزایش اندازه ذرات خاکستر پسته برنج می‌گردد (شکل ۱) (Salimzadehshooiili, M. (2023)).

شکل ۱- (ب) عکس SEM، خنک شدن تدریجی

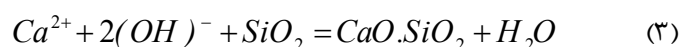
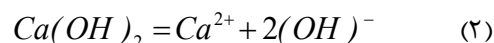
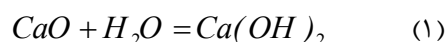

شکل ۱- (الف) عکس SEM، خنک شدن سریع

یکی دیگر از پارامترهای مهم که نقش کنترل کننده ای در فرآیند تشکیل خاکستر پوسته برنج ایفا می کند، هوا است. چنانچه اکسیژن کافی جهت سوختن پوسته برنج در دسترس نباشد، جدا شدن سیلیس بعد از زغال شدن اولیه پوسته برنج ممکن است به کندی انجام شود. علاوه بر این زمانی که پوسته برنج سوزانده می شود زدودن دی اکسید کربن محیط از اطراف ذرات به منظور احتراق کامل اکسیژن در سیستم ضروری است. بنابر این، جانشین کردن هوای تازه به جای دی اکسید کربن به وجود آمده یکی از عوامل مهمی است که فرآیند ته نشینی سیلیس و بلوری شدن بعدی آن را تنظیم نماید. وجود کربن در خاکستر پوسته برنج موجب تغییر رنگ آن به سیاه و کاهش تاب ملات ساخته شده با آن خواهد شد. یکی دیگر از روش هایی که می تواند موجب بهبود فعالیت پوزولانی خاکستر پوسته برنج شود عمل آوری شیمیایی می باشد، مطالعات فنگ و همکاران (GHORBANI,2019) نشان داد که عمل آوری شیمیایی پوسته برنج توسط اسید کلریدریک 1 N موجب بهبود خاکستر حاصل شد. جهت عمل آوری، پوسته برنج را پیش از سوزاندن در محلول اسید کلریدریک (HCl) قرار داده و بلافاصله توسط آب شسته و سپس در هوا خشک می شوند. برای دماهای سوختن بالای ۵۰۰ درجه سانتی گراد کاهش فعالیت پوزولانی شدت یافته و برای دماهای سوزاندن بالای ۷۰۰ درجه سانتی گراد میزان فعالیت پوزولانی به طور ناگهانی کاهش می یابد. اما در مورد خاکستر عمل آوری شده با افزایش دمای سوختن تا ۸۰۰ درجه سانتی گراد فعالیت پوزولانی خاکستر حاصل تغییر محسوسی را نشان نمی دهد. مشاهده می شود در دماهای سوزاندن یکسان میزان سیلیس و سطح مخصوص خاکستر عمل آوری شده (ADR) بیشتر از خاکستر معمولی می باشد.

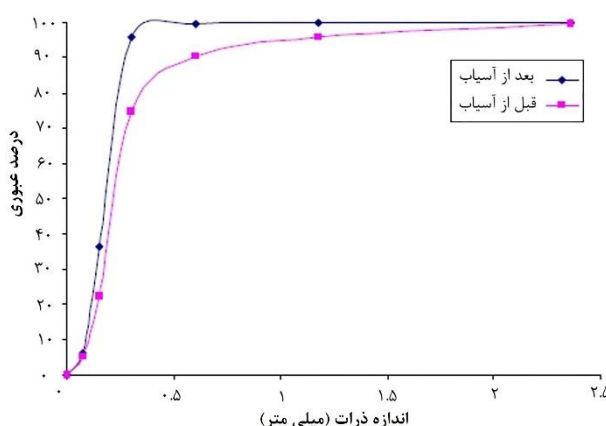
ویژگی های خاکستر پوسته برنج و تهیه خاکستر پوسته برنج

مهم ترین ویژگی خاکستر پوسته برنج که واکنش های پوزولانی را کنترل می کند وجود محتوای سیلیکای آمورف می باشد. خاکستر پوسته برنج به دلیل خاصیت پوزولانی بسیار فعال جهت تشکیل ژل سیلیکات کلسیم مناسب است که در حقیقت محصول واکنش آن با سیمان می باشد. در واقع زمانی که خاکستر پوسته برنج و سیمان در حضور آب مخلوط می شوند PH محیط افزایش یافته و سیلیکای فعال موجود در خاکستر پوسته برنج با هیدروکسید کلسیم واکنش داده و ژل هیدرات سیلیکات کلسیم تولید می شود. واکنش شرح داده شده در معادله های ۱ تا ۳ نشان داده شده است (Salas,2009. Geiman,2005)

پوسته برنج مورد استفاده در این مطالعه از شهر رشت تهیه شده است. ابتدا به طور طبیعی تحت گرمای خورشید برای سه روز خشک شد. سپس سوزانده شد تا به خاکستر تبدیل شود (این عملیات سه روز به طول انجامید). خاکستر سوزانده شده برای دو

ساعت در کوره در دمای ۶۰۰ درجه سانتی‌گراد جهت کربن‌زدایی و افزایش خاصیت پوزولانی قرار گرفت، سپس به‌منظور آماده‌سازی آن برای اضافه کردن به سیمان و ایجاد سطح ویژه بالاتر، با استفاده از آسیاب به‌مدت ۱.۵ ساعت آسیاب گردید. دانه‌بندی خاکستر پسته برنج مورد استفاده، قبل و پس از آسیاب شدن در شکل (۲) نشان داده شده‌است. در واقع دلیل آسیاب کردن توجه به این نکته می‌باشد که با افزایش سطح ویژه مصالح، تعداد سطوح آماده جهت انجام واکنش افزایش یافته و در نتیجه، متعاقباً، احتمال انجام واکنش هیدراسیون افزایش می‌یابد. لذا فرایند آسیاب کردن هر یک از تثبیت کننده ها می‌تواند منجر به افزایش سطح ویژه، افزایش پتانسیل واکنش پذیری و در نتیجه افزایش مقاومت فشاری گردد (Salimzadehshooili, M. (2023).

شکل ۲- توزیع ذرات خاکستر پسته برنج قبل و بعد از آسیاب شدن

همچنین ترکیب شیمیایی سیمان و خاکستر پسته برنج استفاده شده، در جدول (2) ارائه شده است.

جدول ۲- ترکیب شیمیایی خاکستر پسته برنج مورد مطالعه

rSiO	rO_2Al	rO_2Fe	CaO	MgO	O_2Na	O_2K	rSO	L.O.I
۹۰.۶	۰.۴۹	۰.۷۳	۱.۵۱	۰.۸۸	۰.۲۲	۱.۸	۰.۴۳	۳.۳۴

بحث و نتیجه‌گیری

از مصالح مختلفی برای تثبیت خاک و بهبود خواص مکانیکی آن استفاده شده است. علاوه بر واکنش‌پذیری مناسب و انجام واکنش هیدراسیون، معیارهای اصلی در انتخاب این مواد، فراوانی و هزینه کم تولید آن‌ها بوده است. همچنین، اگر این مواد، محصولات زائد باشند که حضورشان در طبیعت خطرات زیست‌محیطی ایجاد کند، استفاده از آن‌ها در پروژه‌های مختلف جذابیت بیشتری خواهد داشت. در این زمینه، خاکستر بادی، سیلیکا فوم و خاکستر پسته برنج (RHA) از جمله موادی هستند که این معیارهای مهم را دارا می‌باشند. استفاده از این مواد به‌عنوان روشی برای تثبیت خاک منجر به بهبود پارامترهای ژئوتکنیکی می‌شود. از سوی دیگر، تثبیت‌کننده‌های شیمیایی متداول مانند سیمان و آهک همواره به‌طور گسترده مورد استفاده قرار گرفته‌اند؛ اما جایگزینی بخشی از این تثبیت‌کننده‌های معمول با مواد جایگزین ذکر شده می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی به صرفه‌جویی اقتصادی در عملیات تثبیت کمک کند. با توجه به اینکه مصرف کل انرژی در تولید سیمان حدود ۵ تراژول به‌ازای هر ۱۰۰۰ تن است و تولید هر تن سیمان تقریباً یک تن دی‌اکسید کربن در اتمسفر منتشر می‌کند، مزیت اصلی استفاده از این مواد جایگزین به‌جای

بخشی از سیمان یا آهک، صرفه جویی قابل توجه در انرژی و هزینه است. در این میان، خاکستر پوسته برنج (RHA) که از سوزاندن کنترل شده پوسته برنج در دمای ۶۰۰ درجه سانتی گراد به دست می آید، به عنوان یک ماده مکمل و در دسترس در سطح جهانی مطرح است [۵]. دو عامل کلیدی، استفاده از آن را در پروژه های عمرانی ترغیب می کند (1): فراوانی (به ویژه در استان های شمالی ایران) و (2) تأثیرات مخرب زیست محیطی ناشی از تخلیه و انباشت این خاکستر در طبیعت. از نظر فرآیند تولید و در دسترس پذیری، سوزاندن هر تن پوسته برنج حدود ۲۰۰ کیلوگرم RHA تولید می کند. پوسته برنج حاوی مواد آلی و ۲۰٪ مواد معدنی است و در فرآیند فرآوری برنج، ۷۸٪ برنج و سبوس جدا شده و ۲۲٪ پوسته باقی می ماند که ۷۵٪ آن مواد آلی سبک است. طی فرآیند سوزاندن، ۲۵٪ وزن پوسته به RHA تبدیل می شود. پوسته برنج معمولاً به مدت ۴۸ ساعت در دمای ۶۰۰ تا ۸۵۰ درجه سانتی گراد سوزانده می شود و خاکستر حاصل به مدت ۱.۵ ساعت در دستگاه آسیاب برای افزایش سطح ویژه، آسیاب می شود. این خاکستر دارای ظاهری خاکستری روشن و محتوای ۸۵ تا ۹۵٪ سیلیکای آمورف است که مهم ترین ویژگی تعیین کننده فعالیت پوزولانی آن محسوب می شود RHA. یک ماده پوزولانی بسیار واکنش پذیر است که می تواند در ترکیب با آهک یا به عنوان جایگزین بخشی از سیمان استفاده شود. با توجه به محتوای بالای دی اکسید سیلیکون (SiO_2) و در دسترس بودن قابل توجه برنج و ضایعات مرتبط با آن در کشور، RHA می تواند به عنوان یک ماده اقتصادی و در دسترس برای تثبیت خاک مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

- Nair, D. G., Fraaij, A., Klaassen, A. A., & Kentgens, A. P. (2008). A structural investigation relating to the pozzolanic activity of rice husk ashes. *Cement and concrete research*, 38(6), 861-869.
- Ghorbani, A., & Salimzadehshooiili, M. (2019). Dynamic characterization of sand stabilized with cement and RHA and reinforced with polypropylene fiber. *Journal of Materials in Civil Engineering*, 31(7), 04019095.
- Salimzadehshooiili, M. (2023). Investigation of the effect of frequency on shear strength and damping of pure sand and sand stabilised with rice husk ash using cyclic triaxial tests. *Advances in Civil and Architectural Engineering*, 14(26), 25-39.
- Sata, V., Jaturapitakkul, C., & Kiattikomol, K. (2007). Influence of pozzolan from various by-product materials on mechanical properties of high-strength concrete. *Construction and building materials*, 21(7), 1589-1598.
- Salas, A., Delvasto, S., de Gutierrez, R. M., & Lange, D. (2009). Comparison of two processes for treating rice husk ash for use in high performance concrete. *Cement and concrete research*, 39(9), 773-778.
- Sezer, A., İnan, G., Yılmaz, H. R., & Ramyar, K. (2006). Utilization of a very high lime fly ash for improvement of Izmir clay. *Building and environment*, 41(2), 150-155.
- Ingles, O. G., & Metcalf, J. B. (1972). *Soil stabilization principles and practice* (Vol. 11, No. Textbook).
- Mallela, J., Quintus, H. V., & Smith, K. (2004). Consideration of lime-stabilized layers in mechanistic-empirical pavement design. *The National Lime Association*, 200(1), 1-40.
- Sherwood, P. T. (1962). Effect of sulfates on cement-and lime-stabilized soils. *Highway Research Board Bulletin*, (353).
- Hunter, D. (1988). Lime-induced heave in sulfate-bearing clay soils. *Journal of geotechnical engineering*, 114(2), 150-167.
- McKennon, J. T., Hains, N. L., & Hoffman, D. C. (1994). Method for stabilizing clay bearing soils by addition of silica and lime. *Patent Cooperation Treaty (PCT)*, Patent Classification: C09K, 17(00).
- Della, V. P., Kühn, I., & Hotza, D. (2002). Rice husk ash as an alternate source for active silica production. *Materials letters*, 57(4), 818-821.
- Anwar, M., Miyagawa, T., & Gaweesh, M. (2000). Using rice husk ash as a cement replacement material in concrete. In *Waste management series* (Vol. 1, pp. 671-684). Elsevier.

- Ramakrishna, A. N., & Pradeepkumar, A. V. (2006). Stabilization of black cotton soil using rice husk ash and cement. In *National conference on Civil Engineering meeting the challenges of tomorrow, GND Engineering college, Ludhiana* (pp. 215-220).
- Tashima, M. M., Silva, C. A. R., Akasaki, J. L., & Barbosa, M. B. (2004, November). The possibility of adding the rice husk ash (RHA) to the concrete. In *the Proceedings of the 2004 International RILEM Conference on the Use of Recycled Materials in Building and Structures* (pp. 778-786).
- Zhang, M. H., Lastra, R., & Malhotra, V. M. (1996). Rice-husk ash paste and concrete: some aspects of hydration and the microstructure of the interfacial zone between the aggregate and paste. *Cement and concrete Research*, 26(6), 963-977.
- Smith, R. G., & Kamwanja, G. A. (1986, October). The use of rice husk for making a cementitious material. In *Proc. Joint Symposium on the Use of Vegetable Plants and their Fibers as Building Material, Baghdad*.
- Little, D. N., & Little, D. N. (1987). *Soil stabilization for roadways and airfields*. Engineering & Services Laboratory, Air Force Engineering & Services Center.
- Clough, G. W., Sitar, N., Bachus, R. C., & Rad, N. S. (1981). Cemented sands under static loading. *Journal of the Geotechnical Engineering Division*, 107(6), 799-817.
- Bhattacharja, S. A. N. K. A. R., Bhatta, J. I., & Todres, H. A. (2003). Stabilization of clay soils by Portland cement or lime—a critical review of literature. *PCA R&D Serial*, 60(1), 124-133..
- Ismail, M. A., Joer, H. A., Sim, W. H., & Randolph, M. F. (2002). Effect of cement type on shear behavior of cemented calcareous soil. *Journal of geotechnical and geoenvironmental engineering*, 128(6), 520-529.
- Herzog, A., & Mitchell, J. K. (1963). Reactions accompanying stabilization of clay with cement. *Highway Research Record*, (36).
- Geiman, C. M. (2005). *Stabilization of soft clay subgrades in Virginia phase I laboratory study* (Doctoral dissertation, Virginia Tech).
- Feng, Q., Yamamichi, H., Shoya, M., & Sugita, S. (2004). Study on the pozzolanic properties of rice husk ash by hydrochloric acid pretreatment. *Cement and concrete research*, 34(3), 521-526.